

Evliya Çelebi ve Seyahatname

Yayına Hazırlayanlar
Nuran TEZCAN - Kadir ATLANSOY

Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları

İçindekiler

<i>Sunuş</i>	V
<i>Tarama Sözlüğü'nde Seyahatname'den Sözler</i>	
A. Deniz Abik	1
<i>Evliya Çelebi ve Anadolu'daki Pazar Yerleri</i>	
Zeki Arıkan	19
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Santorin Adası Afetleri Üzerine Notlar</i>	
Jean-Louis Bacqué-Grammont	31
<i>Evliya Çelebi as a Linguist and Dialectologist: 17th Century East Anatolian and Azeri Turkic Dialects</i>	
Christiane Bulut	49
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Rodos</i>	
Yücel Dağlı	65
<i>Şu Rasadı Yıkılım mı? Evliya Çelebi ve Filoloji</i>	
Robert Dankoff	99
<i>Doğuda Kadimselliğin Varlığı ya da Yokluğu: Evliya Çelebi Örneği</i>	
Fahri Dikkaya	119
<i>XVII. Yüzyıl Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname</i>	
Musa Duman	125
<i>Evliya Çelebi'nin Gözlemlerine Göre Anadolu'da Eşkıyalık ve Celâliler</i>	
Vehbi Günay	135
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki Manzum Kısımlar</i>	
Osman Horata	155
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Kaynaklardaki Verilerle Analizi Üzerine Lokal Bir Çalışma: Bor</i>	
Mustafa Korkmaz	169

<i>Seyahatname İçindeki Hamamname</i> Klaus Kreiser	183
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Birinci Cildinde Tahkiye</i> Mine Mengi	197
<i>Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi</i> Güliden Sağol	209
<i>Bir Üslup Ustası Olarak Evliya Çelebi</i> Nuran Tezcan	231
<i>Geleceğin Büyük Türkçe Sözlüğü'nde Seyahatname'nin Alacağı Yer</i> Semih Tezcan	245
<i>Seyahatname'de Sentaks, Kelime Seçimi ve Ton</i> Fikret Turan	255

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDEN HAREKETLE

'OĞUZ' KELİMESİ

Güliden Sağol

Marmara Üniversitesi (İstanbul)

Evliya Çelebi, yarım yüzyıl, hemen hemen bütün Osmanlı ülkesini ve diğer memleketleri dolaşarak Türk kültür tarihi içinde çok önemli bir yeri bulunan *Seyahatname*'sini oluşturmuştur. Tarih, coğrafya, folklor, iktisat, sosyal yaşam gibi hemen hemen dönemin bütün bilgilerini bulabildiğimiz eser, yazıldığı devrin konuşma dilinin örneklerini vermesiyle de dil çalışmaları için vazgeçilmez bir kaynak durumundadır.

Bu çalışmam Evliya Çelebi'nin oğuz kelimesini kullanışı üzerine kurulmuştur; daha doğru bir ifadeyle başlangıç noktamı, Evliya Çelebi'nin kelimeyi hangi anlamlarda kullandığı oluşturmaktadır. Bu kaynaktan hareketle söz konusu kelimenin kavim anlamı dışında kullanılışının ne zaman, nerede ve niçin ortaya çıktığı üzerinde duracağım ve anlam açısından değerlendireceğim. Bunu ortaya çıkarabilmek için öncelikle Eski Türkçe döneminden başlayıp çağdaş lehçeleri de içine alarak metin ve sözlükleri taradım ve kelimenin sıfat olarak kullanılışını tespit etmeye çalıştım. Bu çalışmada etimoloji yapmayı hedeflemedim ("oğuz" kelimesinin etimolojisi hakkında bk. Berezin 1861, Pelliot 1930, Bernştam 1940, Sinor 1950, Bazin 1953, Kononov 1958, Ligeti 1925, Pais 1971, Baskakov 1982 vd.).

Evliya Çelebi'nin eserinde *oğuz* kelimesinin hem kavim ismi, hem de sıfat olarak geçtiğini görmekteyiz¹: Meselâ Bebekbâzârı halkını şöyle anlatıyor: "*Ekseriyyâ halkı 'ulemâdır. Sipâhî dahi çokdur. ... Etrâk şehirlerinden olmağıla ekseriyyâ halkı Oguz tâyifesidir, ya'nî Türk kavmi dimeniñ hüsn-i ta'bîridir* (Topkapı Sarayı Bağdat 304, 2. kitap, 367a)."² Burada Oğuz kelimesi Türk kelimesinin eş anlamlısı olarak gösterilmekle yetinilmemiş, ona göre daha güzel bir tabir olduğu da belirtilmiştir.

¹ *Seyahatname*'nin yazmalarından istifade etmemi sağlayan Dr. Yücel Dağlı'ya teşekkür ederim.

² "Ekseriyyâ halkı ulemâdır. Sipâhî dahi çokdur. ... Etrâk şehirlerinden olmağıla ekseriyyâ halkı Oğuz tâ'ifesidir. Ya'nî Türk kavmi demenin hüsn-i ta'bîridir" (Kurşun 1999: 242).

Seyahatname'de "oğuz" kelimesinin kavim ismi olarak kullanılışının birkaç örneği daha mevcuttur, ama çalışma konum kelimenin sıfat olarak kullanılışı olduğu için diğer örnekleri geçmeyi tercih ediyorum.

Aşağıdaki örnekler kelimenin *Seyahatname*'de kavim adı dışında kullanımının bir kısmıdır:

Sultan İbrahim için: "... âhır bu bahâne ile ol mazlûm u bî-günâh oguz pâdişâhî hâh-nâ-hâh ol Sultân İbrâhîm Hân'ı sene (...) târihinde ... (Topkapı Sarayı Bağdat 304, 1. kitap, 105a)." ³

Bolu kalesini anlatırken şöyle diyor: "Ulemâsı çokdur ve Muhammediyye kitâbî tilâvet iderler. Oguz âdemleri vardır ve âb [u] hevâsının letâfetinden mahbûb u mahbûbesi çokdur (Topkapı Sarayı Bağdat 304, 2. kitap, 278a)." ⁴

Bir kişiden bahsederken onu şöyle tanıtır: "Bosneviyyü'l-asl bir oguz âdem idi. Hîle ve hud'adan berî, zemm ü nemm ve gıybet ü mesâvî ve kizb ü bühtândan ârî ... (Topkapı Sarayı Bağdat 304, 2. kitap, 363b)." ⁵

Yaylağ-ı kûh-ı Payas halkını şöyle anlatıyor: "... gâyet garîb-dost oguz tâyifesi vardır ve gâyet musallî ve mü'min ve muvahhid ve sâhib-sülûk ve dervîş-nihâd âdemleri vardır (Topkapı Sarayı Bağdat 305, 3. kitap, 20b)." ⁶

Hımıslılardan şöyle bahsediyor: "Ve cümle halk-ı Hımıs bülh ya'nî oguz tâyifedir. Kizb ü bühtân, gıybet ü mesâvî [vü] isyân bilmezler (Topkapı Sarayı Bağdat 305, 3. kitap, 27b)." ⁷

Yavaşça Mehmed Ağa'dan bahsederken şöyle diyor: "Yavaşça Mehmed Agayı biz biliriz. Bir oguz ve sâhib-sülûk âdem idi (Topkapı Sarayı Bağdat 305, 3. kitap, 52a)." ⁸ Burada da kelime, kavim ismi değil, sıfat olarak düşünülmeli ve parçada Yavaşça Mehmed Ağa'nın dürüstlüğüne övüldüğü göz önüne alınmalıdır.

³ "... âhır bu bahâne ile ol mazlûm ve bî-günâh Oğuz pâdişâhî hâh-nâ-hâh ol Sultân İbrâhîm Hân'ı sene (...) târihinde ..." (Gökyay 1996: 149); "... ol mazlûm u bî-günâh oguz pâdişâh ..." (Dankoff 1991: 62).

⁴ "Ulemâsı çokdur ve *Muhammediyye* kitâbî tilâvet ederler. Oğuz âdemleri vardır. Ve âb [u] hevâsının letâfetinden mahbûb u mahbûbesi çokdur" (Kurşun 1999: 90).

⁵ "Bosneviyyü'l-asl bir Oğuz âdem idi. Hîle ve hud'adan berî, zemm ü nemm ve gıybet ü mesâvî ve kizb ü bühtândan ârî ..." (Kurşun 1999: 236).

⁶ "... gâyet garîb-dost Oğuz tâ'ifesi vardır ve gâyet musallî ve mü'min ve muvahhid ve sâhib-i sülûk ve dervîş-nihâd âdemleri vardır" (Kahraman-Dağlı 1999: 32).

⁷ "Ve cümle hallu bülh ya'nî Oğuz tâ'ifedir. Kizb ü bühtân [ve] gıybet ü mesâvî [vü] isyân bilmezler" (Kahraman-Dağlı 1999: 43).

⁸ "Yavaşça Mehmed Ağa'yı biz biliriz. Bir Oğuz ve sâhib-i sülûk âdem idi" (Kahraman-Dağlı 1999: 86).

Bir yer halkından bahsederken şöyle demektedir: “Evvelâ Kürdistan olmağıla bühle ya’nî oguz âdemleri çokdur. Evvelâ Kürd ‘Atâ Dede, gündüz sayım ve gice kâymidir. Halkdan münzevî kimesnedir (Topkapı Sarayı Bağdat 305, 4. kitap, 194b).”⁹

Evliya Çelebi beş gazinin kendisine ikram ettiği şarabı içmeyi haramdır diye reddedince gaziler kendisine kızıp da bu şarabın gaza malı olduğunu, gaza malına haram diyenin esirleri gibi kâfir olacağını söylediklerinde şöyle diyor: “... gördüm ki bir âlây oguz âdemler hemân kalkup ... (Topkapı Sarayı Bağdat 307, 5. kitap, 146a).”

“Bir oguz [ve] bülh çelebi idi (Topkapı Sarayı Bağdat 307, 5. kitap, 172a).”

Melemen halkı hakkında şöyle diyor: “Halkı gâyet bülhe ya’nî oguz tâ’ife ve meleme kavimdir (Topkapı Sarayı Bağdat 306, 9. kitap, 42a).”

meleme kelimesini Anadolu ağızlarında şu anlamlarla bulmaktayız: *melçeme* [*melceme*, *meleme*, *melemen*] Beceriksiz. (Sarımahmutlu, Kırandamı, Kadıköy *Buldan -Dz. Aslanköy *Mersin -İç.); [*melceme*] (Çetince, Akçağar *Yalvaç -İsp.) [*meleme*] (Bulak *Safranbolu -Zn.; El.); [*melemen*] (-Sm.) (DS: 3154). *meleme* 1. [*> melçeme*] 2. Ağır kanlı, rahatına düşkün. (*Fatih -İsp.) (DS: 3155).

Neticede Evliya Çelebi’nin eserine baktığımızda “oğuz” kelimesinin sıfat olarak da kullanıldığı ve anlamının “temiz kalpli, saf, içten” olduğu anlaşılmaktadır. R. Dankoff, gösterdiği yerlerde kelimeye hep “simple, unsophisticated, ingenuous” anlamlarını vermiştir (Dankoff 1991: 62). Araştırmacı, *bülh*, *bülüh*, *bülh^e* karşılığında ise “simple, boorish” anlamlarını kaydetmiştir (Dankoff 1991: 20). Atsız ise Evliya Çelebi’nin “oğuz” kelimesini “saf” anlamında kullandığını belirtmektedir (Atsız 1971: XI).

Tabii ki *Seyahatname*’ye kadar çeşitli metin ve sözlüklerde kelimeye rastlanmaktadır. Ongin, Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan, Şine-Usu ve Barlık yazıtlarında kelime kavim adı olarak geçmektedir:

bu tabgaçda yırıya teğ oguz ara yeti eren yağı bolmış ... (O 5) = Bu Çinde öteye (= şimale) doğru Oğuzlar arasında yedi er düşman olmuş (Orkun 1987: 128); aşnuki tabgaçdaki oguz türk t[aşık?]mış, anda katılmış, anda beğler (ŞU K 8) = Eski Çindeki Oğuzlar, Türkler dışarı çıkmış, orada iltihak etmiş, orada beğler (Orkun 1987: 176); Öz Yiğen alp Turan altı Oguz budunda üç yiğirmi (yaşımka) adırıldım (Ba. I. 2) = Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden on üç [yaşımda] ayrıldım (Orkun 1987: 471).

⁹ “Evvelâ Kürdistan olmağıle bühle ya’nî oguz âdemleri çokdur. Evvelâ Kürd Atâ Dede, gündüz sâ’im ve gice kâ’imdir. Halkdan münzevî kimesnedir” (Dağlı-Kahraman 2001: 14).

... ilerîş kagan boluyın biryâ tabgaçığ önrâ kıtanyığ yırya oguzug üküş ök ölürti (T 7) = ... İlerîş kağan olarak güneyde Çinlileri, Doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü (Tekin 1994: 4); kürâg sabi antag tokuz oguz bodun üze kagan olurtı tir (T 9) = Kaçağ(ın) sözleri şöyle (idi): “Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı” diyor (Tekin 1994: 5); ança ötüntüm tabgaç oguz kııtany buçägü kabış(sa)r ... (T 12) = Şöyle ricada bulundum: “Çinliler, Kıtaylar (ve) Oğuzlar, bu üçü birleşirlerse ... (Tekin 1994: 6); öñre kııtanyda biryâ tabgaçda kurya kurıdinta yırya oguzda eki üç biñ sümüz kältäçimiz bar mu nâ (T 14) = Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlar’dan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne? (Tekin 1994: 7); inigäk köläkin toglada oguz kelti (T 15) = İngek gölcüğü ile Tola (ırmağın)dan Oğuzlar (üzerimize) geldi (Tekin 1994: 7)¹⁰.

tokuz oguz begleri bodunı bu sabımin edgüti eşid katıgdı tiñla (KT G: 2) = Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin (Tekin 1988: 3); altı sir tokuz oguz eki ediz kerekülüg begleri bodunı (BK D: 1) = Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırılı beyleri (ve) halkı (Tekin 1988: 37); to[kuz og]uz meniñ bodunum erti (BK D 29) = Dokuz Oğuz’lar benim halkım idi (Tekin 1988: 47); biriye tabgaç bodun yağı ermiş yırya baz kagan tokuz oguz bodun yağı ermiş kırkız kurıkan otuz tatar kıtan tatabı kop yağı ermiş (KT D 14) = Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde Bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar (ve) Tatabılar hep düşman imiş (Tekin 1988: 13); biriye Tabgaç bodun yağı ermiş yırya baz kagan tokuz oguz bodun yağı ermiş (BK D 12) = Güneyde Çin halkı düşman imiş, kuzeyde bağımlı Hakan, Dokuz Oğuz halkı, düşman imiş (Tekin 1988: 41); tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teñri yir bulgakin üçün yağı boltı bir yılda biş yolu süñüşdümüz (KT K 4) = Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaştık (Tekin 1988: 21); tokuz oguz bodun yerin subin ıdıp tabgaçgaru bardı (BK D 35) = Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin’e doğru gitti (Tekin 1988: 51); üçünc bo[lçu]da oguz birle süñüşdümüz (KT K 6) = Üçüncü olarak Bolçu’da Oğuz’larla savaştık (Tekin 1988: 21); bişinç ezgenti kadizde oguz birle süñüşdümüz (KT K 7) = Beşinci olarak Ezgenti Kadız’da Oğuzlarla savaştık (Tekin 1988: 23); ... oguz tapa süledim ilki sü taş[ık]mış erti ekin sü ebde erti üç oguz süsi basa kelti yadag yabız boltı tip algalı kelti sñnar süsi ebiz barkıg yulgalı bardı sñnar süsi süñüşgeli kelti biz az ertimiz yabız ertimiz ogu (BK D 32) = Oğuz’lara doğru sefer ettim. Birinci ordu (sefere) çıkmış idi, ikinci ordu

¹⁰ Bu yazıtta 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 22, 49, 62. paragraflarda da söz konusu kelime kavim ismi olarak geçmektedir, bk. Tekin 1994.

yurtta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. “(Türklerin) piyadesi bozuldu” diyerek (bizi) zaptetmek üzere (üzerimize) geldi. Yarı ordusu evimizi barkımızı yağmalamak için gitti, yarı ordusu da savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oğuz (Tekin 1988: 49); t[ü]rk bodun aç erti ol yılık alıp igittim otuz artukı dört yaşına oguz tezip tabgaçka kirti ökünüp süledim sukun [..... o]gılın yutuzin anta altım (BK D 38) = Türk halkı, aç idi. O at sürüsünü alıp (onları) doyurdum. Otuz dört yaşında Oğuz’lar kaçıp Çin’e gittiler. (Buna) üzülp sefer ettim. Kıskaçlıkla çocuklarını (ve) kadınlarını orada gasp ettim (Tekin 1988: 51); bodunug igideyin tiyin yırıgaru oguz bodun tapa ilgerü kıtan tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa ulug sü eki yegir[mi] süledim ... (KT D 28) = Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru, güneyde (de) Çin’e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim (Tekin 1988: 17); bodunug igideyin tiyin yırıgaru [o]guz bodun tapa ilgerü kıtan tatabı bodun tapa birigerü tabgaç tapa eki yegir[mi] süledim ... (BK D 23) = Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatabı halklarına doğru güneyde Çin’e doğru on iki (kez) sefer ettim (Tekin 1988: 45); oguz bo[du]n] d ıdmayin tiyin sül[edim] ebin barkin bozdum o[g]uz bodun tokuz tatar birle tirilip kelti aguda eki ulug süñüş süñüşdüm süsin bu[z]dum elin anta altım (BK D 33-34) = Oğuz halkı göndermiyeyim diye sefer ettim, evini barkını bozdum. Oğuz halkı, Dokuz Tatar’larla birlikte toparlanıp geldi. Ağu’da iki büyük savaş verdim. Askerlerini bozdum, devletini orada zaptettim (Tekin 1988: 49); amga korgan kışlap yazıña oguzgaru sü taşıkdımız kül tigin ebig başlayı akıttımız oguz yağı ordug basdı (KT K 8) = Amga korugan’ında kışlayıp (o yılın) ilk baharında Oğuz’lara doğru ordu sevk ettik. Kül Tigin’i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuz’lar karargâhı bastılar (Tekin 1988: 23); türk oguz begleri bodun eşidiñ (KT D 22) = (Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! (Tekin 1988: 15); on ok oglum türgiş kaganta makaraç tamgaçı oguz bilge tamgaçı kelti (KT K 13) = On-Ok oğlum Türkiş hakanından mühürdar Makaraç (ve) mühürdar Oğuz Bilge geldi (Tekin 1988: 23).

A. Caferoğlu’nun sözlüğünde *Oguz* “özel ad” olarak yer almaktadır (Caferoğlu 1993: 94).

Aslında Kül Tigin yazıtı kuzey yüzü 13’te geçen *oguz bilge tamgaçı kelti* cümlesinde kelime sıfat olarak da değerlendirilebilir. Baskakov kelimenin bu şeklini ve *Oguz kagan*’ı “hikmetli kağan” olarak açıklamıştır (Baskakov 1982: 89). Söz konusu kısmı V. Thomsen “Oğuzların bilge mühürdarı geldiler” şeklinde yorumlamıştır (Thomsen 1896: 122). H. N. Orkun da T. Tekin gibi “Oğuz Bilge” şeklinde özel isim olarak değerlendirmiştir (Orkun 1987: 52). Kelime burada sıfat olsa da anlamını belirlemek güçtür, üstelik Anadolu sahasına kadar kelimenin sıfat olarak

kullanımına rastlamadığımız için bu ihtimali bu çalışmanın konusu dışında bırakmayı tercih ediyorum. Bu husus ancak ayrı bir çalışma konusu olabilir.

Dîvânü Lûgati't-Türk'te kelime kavim adı olarak geçmesinin yanı sıra *oguzla-*, *oguzlan-* şeklinde de görülmektedir:

Oğuz: Türklerden büyük bir boy. Bk. Uğuz (Atalay 1985 I: 4-9, 4-19, 14-4, 25-2, 28-11, 28-15, 30-4, 30-9, 31-3, 31-5,) (Atalay 1986 IV: 848, 856).

oguzla- Oğuz saymak, Oğuz'lardan saymak, Oğuz'lara nispet etmek (Atalay 1985 I: 302-6, 8²; Atalay 1986 III: 345-13) (Atalay 1986 IV: 428).

oguzlan- Oğuzlaşmak, Oğuz kılığını almak, Oğuz kılığına girmek, kendini Oğuz'lardan saymak (Atalay 1985 I: 293-6, 8²; Atalay 1985 II: 269-13) (Atalay 1986 IV: 428).

Dîvânü Lûgati't-Türk'te I: 55-9'da "ağız, memeli hayvanların doğurduğu zaman verdiği ilk süt" anlamında *aguz* geçiyor, ama Kaşgarlı Mahmud bununla *Oguz* kelimesi arasında bağlantı kurmuyor. Bazı araştırmacılar tarafından *Oguz* kelimesi, "ilk süt, ağız" anlamındaki kelimeyle ilgili görülmüştür (bk. Berezin 1861; Pelliot 1930). Her ne kadar bu çalışmada etimoloji yapmayı hedeflememekle birlikte ikisinin ayrı kelimeler olduğu kanaatindeyim. Oğuz Kağan'ın ilk sütü içip daha fazla süt emmeyi reddetmesinden yola çıkarak adının ilk süt anlamına gelen kelime ile aynı olabileceği görüşü pek makul değildir (Bu konuda ayrıca bk. Sinor 1950).

Oğuz Yafesden sonra Türklerin büyük babası, 17 (Caferoğlu 1931: 61).

Şecere-i Terâkimê'de Kara Han'ın oğlunun adı olarak *Oguz Hân* (70b/10, vd.) (Ölmez 1996: 123) ve "*Oğuzname*, Oğuz soyunu anlatan kitap" anlamında *Oguz-nâme* (65b/12) (Ölmez 1996: 109) geçiyor. Bu eserde pek çok kelimenin etimolojisi yapılmakla birlikte *Oguz*'un etimolojisi yapılmamıştır. "Oguz Hânning Dünyaga Kilgenining Zikri" bölümünde Kara Han'ın büyük hanımından doğan oğluna isim verilme töreninden bahsedilir. O zamanlar Moğollarda oğlan bir yaşına girmeden ad koymama âdeti vardır. Oğlan bir yaşına girince Kara Han ülkeyi davet eder ve büyük bir ziyafet verir. Ziyafet günü Kara Han oğlunun meydanın ortasına getirerek beylerine "Bizning bu oğlımız bir yaşığa yetdi. İmdi munga ni at koyar siz" dediğinde beyler cevap vermeden önce çocuk "Mening atım Oguz turur" der (70b/4-10) (Ölmez 1996: 123).

Kelime *Senglâh*'ta da kavim ismi olarak geçmektedir (Clauson 1960: 77r/2).

Oğuz Oğuz, Oğuz kavmi, Oğuz ülkesi 2-7, 10-4, 10-13, 14-13, 14-13, 15-12, 17-6 (Ergin 1963: 228).

Oğuz çıkma - 84¹⁹. Oğuz kabilesine gelmek, Oğuz kabilesine varmak, Oğuzun oturduğu yere çıkıp gelmek (Gökyay 2000: 264b).

Oğuzdan çıkma - 107¹. Oğuzun olduğu yerden ayrılmak, Oğuz kabilesinden ayrılmak, Oğuz kabilesinin oturduğu yeri bırakmak (Gökyay 2000: 264b).

Oğuz-nâme Oğuznâme, Oğuz destanı 34-10-11, 65-10, 122-1, 212-12 (Ergin 1963: 229).

Tarama Sözlüğü’nde kelimeye iki ayrı anlam verilmiştir:

oğuz 1. Mübarek, pâk, iyi yaradılışlı.

[Çün Süleyman doğubun buldu vücut / Çağırıp Allah didi kıldı sücut / Pes veliye anlar eydürdü oğuz / Didiler biz ana oğuz eydevüz (Enveri. XV. 75)] (Düsturname-i Enveri).

“Veli”ye “oğuz” denildiğine göre kelimeye burada “veli; evliya; aziz” anlamlarını verebiliriz.

.....

2. Gabi, anlaması kıt, bön, ahmak, sade-dil, saf.

[Mâzenderanîler bir *oğuz* ve *bön* soydur (Müslim. XV. 22, 22)] (Ebamüslimname). Burada *oğuz* kelimesi *bön* ile aşağı yukarı aynı anlamdadır.

[Mâik [Ar.] : Anlamaz gabi ve ahmak kimseye denir, Türki de bön ve oğuz ta’bir olunur. (Nuhbe. Ş, XVIII-XIX. 209)] (Nuhbe-i Vehbi Şerhi). Burada da kelime *bön* ile aşağı yukarı aynı anlamdadır.

[Sade-dil [Fa.] : Ebleh ve ahmak ki *oğuz* ve *bön* ta’bir olunur. (Bürh. XVIII-XIX. 333)] (Bürhan-ı Katı’ Tercümesi). *Bön* ile aşağı yukarı aynı manadadır.

[El-hız’al [Ar.] : Şaşkın ve ahmak avrata denir ve meşinden dikilmiş bir kesim libasa denir ki ‘Arap taifesinden hâzır avratlar ve ba’zı bön ve oğuz avratlar dahi giyerler. (Kam. XVIII-XIX. 3, 194)] (Kamus Tercümesi). Burada da *bön* ile aşağı yukarı aynı manadadır.

[Es-suf [Ar.] : ... harkâ’u vecedet sûfâ¹¹ ya’ni “oğuz karı yün” buldu. Elinden yüne dâir amel gelmeyen avrat elbette yünü buldukta bi-behre olmağla ifsat ve tebah eylediğinden nâşi mesel-i mezbur bir mala isabet edüp idaresini bilmemekle telef ve tebah eden kimse hakkında îrat olunur. (Kam. XVIII-XIX. 2, 796)] (Kamus Tercümesi) (TTS: 2936-2937). *harkâ* kelimesi “çolpa, cahil kadın” anlamına geldiğine göre *oğuz* burada “beceriksiz, elinden iş gelmeyen; saf, aptal, anlaması kıt” olarak değerlendirilebilir.

.....

oğuz ıslatan Ahmak ıslatan [Bâğış [Ar.] : Hurde katalı zaif yağıcı yağmurdur; Türki de çisenti ve oğuz ıslatan denir. (Nuhbe. Ş. XVIII-XIX. 91)] (Nuhbe-i Vehbi Şerhi) (TTS: 2938). Bugün bu deyim “ahmak ıslatan” olarak kullandığımız göz önüne alınırsa kelime “aptal, anlaması kıt” anlamında değerlendirilmelidir.

Kelime sözlüklerde şu anlamlarla yer almaktadır:

¹¹ harkâ’u vecedet sûfâ: harha’ vecedet sûfa (TTS: 2937).

Meninski 1680 tarihli sözlüğüne söz konusu kelimeyi almış ve şöyle anlamlandırmıştır:

oghuz i.q. *bôn*, *heywân*, *bülh*. Stolidus, Stupidus. Sciocco, goffo. Eftourdi, lourdaud (Meninski M DC LXXX: 525).

Mehmed Esad Efendi 1732 yılında bitirip 1795'te bastırduğu *Lehçetü'l-Lugat* adlı sözlüğünde *oğuz* kelimesinin Arapça karşılığının ahmak, Farsça karşılığının *şagak* olduğunu belirtmiş ve sair müradiflerinin *bön* maddesinde mezkûr olduğunu yazmıştır:

oğuz Arabîsi *ahmak*'tır. Fârisîsi *şagak*'tır. Sâir mürâdifleri *bön* maddesinde mezkûrdur (188) (Beyreli 1988: 173). *bön* maddesine baktığımızda şunu görürüz: *bön* Arabîsi *ahmak*'tır. Fârisîsi *kâlîve*'dir (304) (Beyreli 1988: 36).

Sözlüğünü 1866 tarihinde hazırlayan Zenker, kelimenin sıfat olarak kullanıldığı anlamları verdikten sonra *türk* kelimesine gönderme yapıyor:

uguz N. pr. nom d'une tribu turque. | Name eines türkischen Stammes. Adj. = bön simple, grossier. | dumm, plump, einfältig, grob. vgl. türk (Zenker 1866: 125).

uguzluk Sbst. stupidité, imbecillité, rusticité. | Dummheit, Grobheit, Ungeschliffenheit (Zenker 1866: 125).

türk Sbst. Pl. p *türkân*. a *etrâk*. turc d'Asie, turcoman; barbare, vagabond; lourdaud, rustre; poet. beau garçon, amant. | Türke aus Asien, Bewohner von Turkestan und Hinterasien, Turkmane, Nomade, Landstreicher, Soldat von der Leibwache, Trabant; ungebildeter Mensch, Tölpel. Poet. ein schöner Knabe, der Geliebte (Zenker 1866: 279).

H. Vambéry 1867 tarihli *Çagataische Sprachstudien* adlı kitabında *oguz* kelimesine şu anlamları vermiştir: dick, grob, ungeschliffen; gros, grossier (Vambéry 1867: 223).

Pavet de Courteille'in 1870 tarihli sözlüğünde kelime şu anlamlarla yer almaktadır:

oguz peu intelligent, ignorant; mortier de bois (Courteille M DCCC LXX: 68). P. de Courteille bu kelimeyi örneklendirmemiştir.

Ahmet Vefik Paşa sözlüğünde - bu sözlüğün sadece Türkçe kelimelerin yer aldığı ilk baskısı 1876 tarihini taşımaktadır, Arapça-Farsça kelimelerin eklenmesiyle yapılan ikinci baskısı ise 1888-1889 tarihlidir - iki ayrı *oğuz* maddesi açıyor:

Oğuz is. Türk silsilelerinin kadimi. Târih-i Oğuziyân. Arabî telifatta Azkırkız (Toparlı 2000: 290).

oğuz sf. Muhaffefi uz,¹² tosun. Öküz kelimesi bunun mürakkakı olmak gerekdir. Saf, pâk-tinet, mübarek, sâf-derûn, sahraî, taşra adamı, bön. Alem, *Oğuz Han* târih-i etrâk onun esatirinden bed eder. Türk ve Çin rivayatına göre Türk taifeleri birkaç öbek olup çoğalmış

¹² *uz* Yavuz zıddı, uygun, iyi, yarar, cidd, salih, halim, oğuz muhaffefi, hub, nigû. Münasebet, dirayet, fitnat, kabiliyet manalarında *az olsun uz olsun, çok olup yavuz olacağına* (Toparlı 2000: 398).

ve bu Türkler beş bin sene mukaddem uluslar yani kavmler teşekkül edip Oğuzlar cümlesine galebe etmiş. *Oğuzname* masal derdiler (Toparlı 2000: 290).

oğuzluk Rûsenânîlik, saklık (Toparlı 2000: 290).

Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî adlı sözlüğünü İstanbul'da 1298/1881'de hazırlayan Şeyh Süleyman Efendi'nin sözlüğünde kelime hem kavim ismi, hem de "saf, pak" anlamında karşımıza çıkıyor, ama yazar kelime için örnek vermiyor:

ogur (*ugur*) tavaif-i etrakdan bir kabile ismidir (Kunos 1902: 149).

oguz saf, pak (Kunos 1902: 157).

İlk baskısı 1890 tarihini taşıyan Redhouse'un hazırladığı sözlüğün 1978 tarihli baskısında kelimeyi şöyle buluyoruz:

oghuz 1. Pure of heart and mind; good. 2. Stupid; simple; verdant; inexperienced. 3. Name of a legendary ancestor of all the sovereigns of Turkish race (Redhouse 1978: 258).

oghuzluk Stupidity; simplicity; verdancy; inexperience (Redhouse 1978: 258).

oghuzlanmaq To act with simplicity or stupidity; to be or pretend to be a greenhorn (Redhouse 1978: 258).

guz 1. The Oğuz Turks from whom the Ottomans trace their descent. 2. The Guzz Kurds (Redhouse 1978: 1343).

oguz (Osm. veralt. Dsch.) 1. ungeschliffen, grob, unbeholfen, thöricht, dumm. 2. (Osm.) einfach. 3. der Eigennamen Oghus-Chan (Radloff 1893: 1017).

oguzluk (Osm.) die Dummheit, Grobheit, Ungeschliffenheit (Radloff 1893: 1017).

Şemseddin Sâmî 1399/1899-1900 tarihli sözlüğü *Kâmûs-ı Türkî*'de *oguz* kelimesini şöyle değerlendiriyor: *ögüz* (*öküz*?) bunun murakkakıdır. 1. Tosun. 2. Safderun ve bön adam. 3. Köylü, sahrâyî, kaba adam. 4. İyi, hüsn-i hâl sahibi. (Şimdi bazen bu manada kullanılır.) // Oğuz Han Türklerin en eski hükümdarı veya eski hükümdarlarının en büyük ve meşhuru olmak üzere tanınmıştır (KT: 210).

B. E. Kerestedjian'ın sözlüğünde kelimeyi şu anlamla buluyoruz:

oghous Ingénu, Pur, Bon (Kerestedjian 1912: 51).

Kelimeyi Çağatayca olarak gösteren Hüseyin Kâzım Kadri, kelimeye birden fazla anlam vermiştir:

oguz, *öguz* Çağatay - sıfat; ism-i has - uz, oğuz, pâk tıynet, mübarek; kaba, rustâ'î Oğuz Han'ın adı, ki Türküğün tarihi ve esâtiri ondan başlar; kaba, cahil [Vamberi ve Pave dö Kortey] (Kadri 1928: 405).

Oguz Çağatay - Türklerin en eski ve en büyük bir şubeleridir... (Kadri 1928: 406).

oğuz Yüreği temiz adam (Şimşek 1958: 31). Kelime, bu sözlüğün *Mecaz Lügatçesi* kısmında yer almaktadır.

Räsänen kelimenin sıfat olarak kullanılışını Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi olarak göstermiştir: oyuş 'Stamm, Sippe, Generation, Verwandtschaft', mtü. oyuş 'Stamm', ? jak. ūs 'род, поколєνιє, плєм', σєμєξ στωο ~ ? mo. (KWb. 446) ug 'Anfang, Herkunft', çağ. osm.

(veralt.) oğuz ‘ungeschliffen, grob, dumm’, (osm.) ‘einfach’ = der Stamm oğuz (Räsänen 1969: 358).

oğuz (esk. türk. k.). Sağlam, gürbüz, güçlü (delikanlı). || Temiz kalpli, dost, iyi arkadaş. || Köylü. || Basit, saf, tecrübesiz (kimse). || Erkek adı (ML 9: 483).

oğuz 1. Öküz yavrusu. [Eğ. Tosun]. 2. Saf, bön kimse. 3. Kır adamı. 4. İyi, doğru (kimse) (Özön 1971: 464).

oğuz 1. Tosun. 2. Saf ve bön adam. 3. İyi ahlâklı adam (Hayat: 961).

oğuz 1. Tosun, sağlam, güçlü, gürbüz (delikanlı); 2. Yüreği temiz adam, dost, iyi arkadaş; 3. Kır adamı, köylü. 4. İyi ve doğru (adam); 5. Basit, saf, tecrübesiz (kimse); 6. Erkek adı (Tuğlacı 1974: 2152).

Oğuz 1. Türk mitolojisinde geçen bir alpin adı. 2. Türklerin en büyük boylarından birinin ve bu boydan olan kimselerin adı: Selçuklular, Osmanlılar, Azeriler ve Orta Asya Türkmenleri Oğuz boylarındandır (Tuğlacı 1974: 2152).

guz Türkmenlerden bir oymaktır ki Sultan Sencer ibni Melikşahı Selçuki zamanında isyan edip padişahı bir kafese hapsederek memleketi yağma ettiler. Senden ayrılık kükremiş aslanı keçi yapar, senin yağmana nispetle Guz’un yağmacılığını Allah affetsin: yani Guz’un yağmacılığı pek ehemmiyetsizdir (Hâkânî). Hâkânî vakayı şöyle naklediyor: ‘Ümmüdünya’ denilen Mısır’a benziyen memleket harap, o gördüğün sehavet nehri serap (pusarık) oldu. Felek, Muhammed Yahya’yı mahvetti. Milletleri idare eden Sencer mihnete duçar oldu (Hâkânî). (Bu kelime Türkçedir) (Şükün 1984: 1387-1388).

guz Name of a Turkish people given to robbery (Steingass 1930: 887).

oğuz 1. Sağlam, gürbüz. 2. İyi huylu, temiz kalpli. 3. Saf, bön (BL 1986: 8792).

İsmet Zeki Eyuboğlu *oğuz* kelimesini şöyle veriyor:

oğ/og (kutluluk, güçlülük, içeren kök)dan *oğ-u-z/oğuz/oguz* (güçlü, kutsal, sağlam, dayanıklı, tosun). *Oğuz*, eski bir Türk boyunun adıdır. Buna karşın, bu sözcüğün *öküz*’le kökdeş olduğunu söyleyenler de vardır (AV, ŞS). *Öküz* (bk.) sözcüğü bütün Hind-Avrupa dillerinde ortaktır. Çok eski bir Türk boyunun adı olmasına bakılırsa, bu sözcük, sonradan anlam değişikliğine uğramış, ağız ayrılıkları nedeniyle de *öküz*’le eşanlamlı sayılmıştır. Çoğunluk dinlerde *öküz* kutsal bir yaratıktır. Bu nedenle, *oğuz-öküz* eşkökenliyse kutsallık da sözkonusudur. Bize kalırsa bu *oğ/og* kökü tanrı anlamına gelen *ogan-oğan* ile eşkökenlidir. *Oğuz-öküz* özdeş sayılırsa Hind-Avrupa dilleriyle eşkökenli olması düşünülür. *Öküz* (ırmak, öküz, dere, Kâş.), *oğuz* (özel adı, ilk süt, Uyg.), *oğuz* (bir Türk boyu, A.v. Gabain), *oğuz* (Yaffes’ten sonra Türklerin büyük babası, Kit.), *oğuz* (kutsal, iyi yaratılışlı, anlayışsız, yeteneksiz, Tar. Sözl.) (Eyuboğlu 1991: 501).

Oğuz Doğru ve iyi adam, sağlam, güçlü, genç, boğa, tosun, kır adamı, köylü, cana yakın olmayan, ilgi çekmeyen, anlayışı kıt olan anlamlarında kullanılır. Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türkleri’nin ataları olan ünlü bir Türk kavminin adıdır (Kaya 1992: 195).

Oğuzalp Kahraman oğuz, yiğit oğuz demektir (Kaya 1992: 195); Oğuzhan Oğuzların başı, oğuzların lideri, oğuzların hükümdarı demektir (Kaya 1992: 195).

Oğuz 1. Ok (boy, uruk)’tan: Oklar. Sonundaki -z çokluk ekidir: Omuz, göz, biz ve siz’deki gibi. 2. Türkiye’nin birçok yerinde “Hile bilmez, kötülük yapmaz” anlamında kullanılır. 3. Sağlam, gürbüz, güçlü (delikanlı). 4. Temiz kalpli, dost, iyi arkadaş. 5. Köylü, basit, saf, tecrübesiz kimse. 6. Mübarek, pâk yaratılışlı (Erol 1992: 311).

oğuz 1. Güsâle-i ahte şude, 2. Hoş-kalp, 3. Dehâtî (Kanar 1993: 337).

Oğuz Oğuz, Guz (Kanar 1993: 337).

oğuz 1. Sağlam, gürbüz, güçlü (kimse, delikanlı). 2. Temiz kalpli, iyi huylu kimse. 3. Köylü. 4. Basit, saf, tecrübesiz (kimse) (MEB 1995-1996: 2150).

Oğuz (Oğuzlar) XI. yüzyılda Hârzem bölgesinde toplu olarak yaşayıp, daha sonra batıya göç eden, bugünkü Türkmen, Âzerî, Gagavuz ve Türkiye Türklerinin aslını teşkil eden büyük Türk boyu. Yürü altın nesli demir Oğuz'un! / Adet küçük, zaman çabuk, yol uzun (N.F. Kısakürek, Çile, 171). Oğuzlar İslâmiyeti kabul ederek, Selçuk ve Osmanlı Devletlerinin teşkil ettikten sonra kitaplı, okullu, öğretmenli bir medeniyet karşısında kaldılar. (Z. Gökalp, Terbiyenin Temelleri, 30: MEB 1995-1996: 2150).

Kelime Türk Dil Kurumunun yayımladığı *Türkçe-Sırpça Sözlük*'e bile girmiştir:

oğuz | 1. seljak 2. prostodušan čovek, poštenjačina || prostodušan (Dındic 1997: 741).

Oğuz | Oğuz || oguski (Dındic 1997: 741).

Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük*'te kavim adı dışındaki kullanımı halk ağzında açıklaması ile verilmiştir: *Oğuz* XI. yüzyılda Harezmi bölgesinde toplu olarak yaşayan ve daha sonra batıya doğru göç ederek, bugünkü Türkmen, Azerî, Gagavuz ve Türkiye Türklerinin aslını oluşturan büyük bir Türk boyu (TS 1998: 1672).

oğuz hlk. İyi huylu (kimse) (TS 1998: 1672). Türk Dil Kurumunun çıkardığı bu sözlüğün 1966 tarihli dördüncü baskısında ise kelime şu anlamlarla yer almaktadır: *oğuz* 1. Tosun. 2. Yüreği temiz adam. 3. Kır adamı. 4. İyi ve doğru (adam) (Ağakay 1966: 556).

guzz Türklerden bir boy adı. Oğuz boyu (Sarı [1982]: 1092).

Ö. Yalım Türkçe'de *Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*'nde *oğuz* kelimesini *dürüst, iyilikçi, sığır* kelimelerini gönderiyor (Yalım 1998: 571). *Dürüst* maddesine baktığımızda yakın anlamlıları arasında *adaletli, adil, afif ... Müslüman, müstakim, namuslu, nezahetli, nezih* gibi kelimelerin yanı sıra *oğuz* kelimesini görmekteyiz, ayrıca *dürüst* maddesinden *dindar, içten, sayın, soylu, tarafsız, temiz* kümelerine gönderme yapılmakta, karşıt anlamlı olarak ise *alçak, düzensiz, ikiyüzlü, yalancı* kümeleri gösterilmektedir (Yalım 1998: 79). *İyilikçi* maddesine baktığımızda adam, *âlicenap, ... baba, bağışçı, ... imanlı, insafli, insan ..., mürüvvetli, müsamahakâr, müsamahalı* gibi kelimelerin yanı sıra *oğuz* kelimesini bulmaktayız (Yalım 1998: 134). Bu maddeden ayrıca *cömert, iyi, kibar, sayın, sevecen, vefalı, yiğit* kümelerine gönderme yapılmakta, karşıt anlamlı olarak ise *alçak, bencil, cimri, düzensiz, gaddar, kötü* kümeleri gösterilmektedir (Yalım 1998: 134). *Sığır* maddesine baktığımızda yakın anlamlıları arasında *bizon, boğa, boğalık, buzağı, büyükbaş ... mal ... öküz, sağmal, sarıkız, tosun* gibi kelimelerin yanı sıra *oğuz* kelimesini bulmaktayız (Yalım 1998: 215-216). Bu maddeden ayrıca *hayvan, keçi, koyun, manda, sağmal* maddelerine gönderme yapıldığını görmektedir (Yalım 1998: 216).

Edebî dilde gerçekleşen değişmeler, ağızlara hemen yansımaz, eski anlamlar ağızlarda yüzlerce yıl kullanılmaya devam eder.

Anadolu ağızlarında:

oğuz 1. Cana yakın olmayan, sevgi ve ilgi çekmeyen (kimse). (Kaptanpaşa köyleri Çayeli-Rz.) 2. Anlayışı kıt olan. (Şihlar Ulubey-Or.; -Gm.) 3. Uslu (kimse). (-Ky.) (DS: 3272).

oğuz yapmak Aralık etmek. (-Gr.) (DS: 3272).

uğuz [uğuzana] 1. Ahmak, bön, saf. (*Lâpseki -Çkl.; Alibeyli *Çargamba -Sm.; *Ardanuç köyleri -Ar.; Mağaracık -Kr.; *Develi -Ky. [*uğuzana*]: (*Tirebolu -Gr.) 2. Uyuşuk. (-Gr.) 3. Kaba. (Hisarüstü *Keşap -Gr.) 4. Başiboş, serseri. (Ilica -Ezm.) (DS: 4031).

uzlama (II) Ahmak. (*Ünye -Or.) (DS: 4053).

ağuz Namuslu. (İğdir ve çevresi -Kr.) (DS I: 116).

uğuz < ET. oguz Oğuz; bilgisiz, beceriksiz; cahil, saf. “Eski zaman u.ları.” Kmh.-Kömür (Sağır 1995: 428).

oğuz Uslu insan (Kayseri) (Koşay-Aydın 1952: 109).

uğuz oğuz, cahil. “esgi zaman u.-lari” (Olçay 1995: 127).

uğuz yabanî (Bolu’nun bir köyü) (Atsız 1971: XI).

oğuz geçimsiz, soğuk, sert, kaba (Trabzon).

Kelimenin sözlüklerdeki anlamlarını gruplandırdığımızda şöyle bir sonuca ulaşmaktayız:

1. Saf, temiz kalpli; 2. Aptal; 3. Cahil; 4. Burulmuş erkek dana, tosun; 5. Taşralı, köylü; 6. İyi huylu; 7. Kaba; 8. Namuslu; 9. Tombul, tıknaz; 10. Sağlam, güçlü, gürbüz; 11. Beceriksiz; 12. Dost, iyi arkadaş; 13. Mübarek; 14. Uslu; 15. Uyuşuk; 16. Serseri, başiboş; 17. Yabanî; 18. Soğuk, sert, geçimsiz.

Öncelikle kelimenin “burulmuş erkek dana, tosun” anlamı üzerinde durmak istiyorum. Söz konusu kelimenin bu anlamını önce Ahmet Vefik Paşa’nın sözlüğünde görüyoruz. Ahmet Vefik Paşa ayrıca *öküz* kelimesinin *oğuz*’un incelmış şekli olduğuna dair bir de açıklama yapıyor, sonra kelimenin diğer anlamlarını sıralıyor (Toparlı 2000: 290). Bu sözlüğün ardından kelimenin söz konusu anlamını Şemseddin Sâmî’nin 1399/1899-1900 tarihli sözlüğü *Kâmûs-ı Türkî*’de buluyoruz. Ş. Sâmî de Ahmet Vefik Paşa’nın yaptığı açıklamayı yapıyor, yani *öküz* kelimesinin *oguz*’un incelmış şekli olduğunu belirtiyor (KT: 210). Bu iki sözlükten sonra kelimenin bu anlamını M. Nihat Özön tarafından hazırlanan *Resimli-Büyük Türk Dili Sözlüğü*’nde (Özön 1971: 464), Hayat Yayınları tarafından hazırlanan sözlükte (Hayat: 961) bulmaktayız. Pars Tuğlacı ise sözlüğünde kelimenin ilk anlamı olarak “tosun, sağlam, güçlü, gürbüz (delikanlı)”yı vermektedir (Tuğlacı 1974: 2152),

Zenker 1866 tarihli sözlüğünde kelimeyi *uguz* şeklinde okuyup “öküz veya tosun” gibi bir anlam vermemekle birlikte diğer anlamlarının yanı sıra “plump”ı kaydediyor (Zenker 1866: 125), H. Vambéry 1867 tarihli kitabında kelimeye “dick, grob, ungeschliffen; gros, grossier”

anlamlarını veriyor (Vambéry 1867: 223). *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*'nde, Aydil Erol tarafından hazırlanan *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız* kitabında, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan sözlükte de kelimeye ilk anlam olarak “sağlam, gürbüz” anlamı verilmektedir (BL 1986: 8792; Erol 1992: 311; MEB 1995-1996: 2150). İsmet Zeki Eyuboğlu ise kelimenin etimolojisini yapıp (*oğ/og* kutluluk, güçlülük, içeren kök'den) “güçlü, kutsal, sağlam, dayanıklı, tosun” anlamını veriyor, ama *öküz* kelimesiyle ilgili görmüyor (Eyuboğlu 1991: 501). Hüsameddin Kaya tarafından hazırlanan *Çocuk İsimleri Ansiklopedisi*'nde söz konusu kelimeye verilen anlamlar içinde “sağlam, güçlü, genç, boğa, tosun” anlamları da bulunmaktadır (Kaya 1992: 195). Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan sözlüğün 1998 tarihli son baskısında böyle bir anlamla karşılaşmıyoruz, ama aynı kurumun çıkardığı sözlüğün 1966 tarihli baskısında kelimeye verilen ilk anlam “tosun”dur (Ağakay 1966: 556). Ö. Yalım *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*'nde *oğuz* kelimesini, *sığır* kelimesine gönderiyor (Yalım 1998: 571). *sığır* maddesine baktığımızda yakın anlamlıları arasında *bizon*, *boğa*, *boğalık*, *buzağı*, *büyükbaş ...mal ... öküz*, *sağmal*, *sarıkız*, *tosun* gibi kelimelerin yanı sıra *oğuz*'u bulmaktayız (Yalım 1998: 215-216). Bu maddeden ayrıca *hayvan*, *keçi*, *koyun*, *manda*, *sağmal* maddelerine gönderme yapılmaktadır (Yalım 1998: 216).

Her ne kadar bu saydığımız bu kitaplarda kelimenin “tosun” anlamı ve bu anlamdan kaynaklanan “sağlam, gürbüz, güçlü” anlamları var olarak gösteriliyorsa da bu anlamların sözlüklere kelimeyi “öküz” kelimesiyle ilgili görenler tarafından sokulduğu, Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmî'nin ardından kelimenin bu anlamlarına sözlüklerde yer verildiği kanaatindeyim (“öküz” kelimesinin Yakutçada “oguz” şeklinde olması da bu gerçeği değiştirmez). *Oğuz* kelimesinin *öküz*'ün müteradifi olarak kabul edilmesi yaygın sayılabilecek bir görüştür. A. N. Bernştam, D. Sinor ve L. Bazin *oguz* < *ögüz* ~ *höküz* “*öküz*” > *oguz* “totemi öküz olan uruk” etimolojisini getirmişlerdir (Bernştam 1940; Sinor 1950; Bazin 1953). Bu anlam zorlama, olmasaydı kaynaklı sözlüklerde ve metinlerde de bulunurdu. Ayrıca *Derleme Sözlüğü*'nde ve Anadolu ağızları üzerine hazırlanan sözlüklerde de kelimenin böyle bir anlamı bulunmamaktadır (*öküz* kelimesi için bk. Eren 1999: 314-316; Clauson 1972: 120).

Evliya Çelebi birkaç yerde *oğuz* kelimesini *bülh* kelimesinin karşılığı olarak vermektedir. Arapça sözlükte *bülh*'ün teklik şekli olan *ebleh* maddesinde kelimeye “ahmak, aptal, bön” manalarının yanı sıra “saf, iyi huylu” manalarının verildiğini görüyoruz. Kelime için verilen cümle örneği şu şekildedir: “Ekserü ehli'l-cenneti'l-bülh = Cennet ehlinin çoğu saf, iyi huyludurlar.” (Sarı [1982]: 129). *Tarama Sözlüğü*'nde kelime birbirinden oldukça farklı anlamlarda geçiyor gibi görülmekle birlikte

aslında bu temel anlamların, yani “saf, temiz kalpli, içten” gibi anlamlarla “saf, aptal, tolay anlayamayan” anlamlarının birbirinden çıkması oldukça kolaydır. Meselâ Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük*’te *saf* kelimesinin “katıksız, arı, katışıksız, halis, has” anlamının ardından mecazî iki kullanımı vardır: “kurnazlığa akli ermeyen, kolaylıkla aldatılabilen”, “iyi niyetli, art niyetsiz” (TS 1998: 1881). Ayrıca *safderun* ve *safdil* kelimelerinin anlamları “kolayca aldatılan, saf”tır (TS 1998: 1881). Bu tür başka bir örnek ise “aptal” kelimesidir. *bidf*’in çokluk şekli olan *abdâl* kelimesinin de *Türkçe Sözlük*’te şu anlamları bulunmaktadır: 1. Eskiden bazı gezgin dervişlere verilen ad. 2. Dilenci kılıklı, üstü başı perişan kimse. 3. bk. *aptal* (TS 1998: 3). Gezgin dervişlere verilen ismin bu tür insanların dış görünüşlerinden ve davranışlarından dolayı “zekâsı pek gelişmemiş, zekâ yoksunu, alık, ahmak” anlamlarına geldiğini görmekteyiz. Aynı durum Almancada *einfaß* kelimesinde de söz konusudur: 1. güzel sanatlarda: asil bir sadelik. 2. sadelik, basitlik, ziynetsizlik; tecrübesizlik; acemilik; masumluk, ahlâken bozulmamış olma; safdillik, hulûs, safvet. 3. bönlük, budalalık. 4. safdil, bön insan (Denker-Davran 1966: 15). Hemen hemen her dilden bu tür örnekler vermek mümkündür, yani hemen hemen her dilde “saf, içten, temiz kalpli” anlamındaki kelimeler zamanla olumsuz anlama geçebilmektedir.

“Oğuz” kelimesinin “saf, temiz, içten, dürüst” ve “aptal, anlaması kıt, kolay aldatılabilen” ve buna benzer diğer anlamlarının hangi sahada kullanıldığı meselesine gelince yukarıda gösterdiğim gibi kelime aslında bazı Çağatay sözlüklerinde karşımıza bu anlamlarla çıkmaktadır:

H. Vambéry kelimeye “dick, grob, ungeschliffen; gros, grossier” (Vambéry 1867: 223), Pavet de Courteille ise sözlüğünde “peu intelligent, ignorant; mortier de bois” anlamlarını vermiş, ama örneklendirmemiştir (Courteille M DCCC LXX: 68). *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğünü İstanbul’da 1298/1881’de hazırlayan Şeyh Süleyman Efendi’nin sözlüğünde kelime hem kavim ismi, hem de “saf, pak” anlamında karşımıza çıkıyor, ama yazar kelime için örnek vermiyor (Kunos 1902: 157). Räsänen kelimenin ‘ungeschliffen, grob, dumm’ anlamlarını Çağatayca ve Osmanlıca için vermiştir (Räsänen 1969: 358). Radloff ise kelimenin Osmanlıca ve Çağataycada “ungeschliffen, grob, unbeholfen, thöricht, dumm” anlamlarına geldiğini kaydetmektedir (Radloff 1893: 1017).

H. Vambéry’nin kitabı ile P. de Courteille’in ve Şeyh Süleyman Efendi’nin sözlüğünde bu kelime sıfat olarak yer alıyor, Räsänen ve Radloff da kelimenin Çağatayca ve Osmanlıcada bu anlamlarda kullanıldığını ifade ediyorlar, ama H. Vambéry, P. de Courteille ve Şeyh Süleyman Efendi bu anlamı Anadolu’dan duymuş ve sözlüğüne dahil etmiş olmalıdırlar. Diğerleri ise bu anlamı kendi sözlüklerine

taşımışlardır. Kısaca kelimenin Çağatay sahasında bu anlamlarda kullanıldığına ihtimal vermek zordur.

Sonuç olarak “oğuz” kelimesinin söz konusu kullanımları belli bir toplumun kişilerine özgü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda kelimenin Anadolu sahasında başlangıçta olumlu, daha sonra hem olumlu hem olumsuz kullanımı kalıyor. Oğuzlar, dünya tarihinde çok önemli roller oynayan bir Türk kavmidir. Özellikle Selçuklu Devletinin kuruluşu, Oğuz Türklerinin tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır, hem İslâm âlemi için hem de Türklük için verilen istiklâl savaşlarında ve direnişlerinde paylarına düşeni tam manasıyla yerine getiren bir kavmin ismi nasıl olmuş da bu anlamlarda kullanılmaya başlamıştır.

Bazı özel adlar zihinde birtakım tasarımlar uyandırır ve bazen duygu değeri taşırlar. Doğan Aksan, özel adların da dildeki diğer unsurlar gibi, birer *gösterilen* yönünün bulunduğunu, bir başka deyişle özel adların da birer *gönderge*'yi dile getirdiklerini, ancak özel adların özel tasarımlar ve duygu değeri açısından kimi zaman, dildeki diğer kelimelerden daha değişik özelliklerinin olabileceğini, eğer *gönderge*, bildiğimiz bir kimseyi ya da yeri anlatıyorsa, o kişi ya da yerle ilgili şahsî tasarımlarımızın ve duygularımızın ön plana geçeceğini belirtmektedir (Aksan 1982: 198-199).

Bilindiği gibi birçok dilde özel adların genelleşme neticesinde tür adına ya da sıfata dönüştüğü görülmektedir. Üzerinde durduğumuz kelime, bir kavime verilen isimken o kavmin mensuplarına teşmil ediliyor, ardından Oğuz kavminden olsun ya da olmasın kullanılmaya başlanıyor. Başlangıçta bir kavim ismi olarak karşımıza çıkan kelime, zaman içinde soyut kavramları çağrıştırmaya başlıyor ve burada anlam değişmelerinin bir başka yönü karşımıza çıkıyor: anlam kötüleşmesi. Başlangıçta “saf, temiz, iyi huylu, iyi yaradılışlı, içten” anlamını ifade eden kelime, zamanla anlam kötüleşmesine uğrayarak “zor anlayan, aptal, bön” ve benzeri anlamları da ifade etmeye başlıyor.

F. Sümer, Oğuzların Anadolu'da göçebeliği bırakarak yerleşik yaşayışa geçmeye başladıklarını, daha çok da köyler kurarak veya metrük eski köylerde yerleştiklerini, ama göçebe yaşayışı sürdürenlerin de oldukça fazla olduğunu belirtmektedir (Sümer 1980: 135). Ayrıca kaynaklardan Tuğrul Bey'in ve Alp Arslan'ın büyük emirleri arasında birkaç Oğuz beyinin bile görülmeyişini, Melik Şah devrinde ise devlet hizmetinde önemli mevkileri olmayan sadece birkaç Oğuz beyinin bulunduğunu öğrenmekteyiz (Sümer 1980: 107-108)¹³. 16. yüzyılda

¹³ F. Sümer, Melik Şah devrinde İranlı vezir Nizamü'l-Mülk'ün eserinde Türkmenlerin bu devletin ilk yıllarında çok hizmet ettikleri için devlette hakları bulunduğunu belirterek hükümdarın akrabalarından ve diğer Türkmen gençlerinden bin veya daha

imparatorluğun diğer eyaletleri sükûnet içindeyken Anadolu'da devamlı ayaklanmalar olduğunu belirten F. Sümer (Sümer 1980: 170), bu ayaklanmaların ekonomik sebeplerle ilgili olduğunu, Anadolu'daki en küçük askerî hizmetlerin bile çok gelişen devşirme ocağı mensuplarının eline geçmesiyle Türk'ün yapabileceği tek işin çiftçilik olduğunu ifade etmektedir (Sümer 1980: 172).

Sonuç olarak “Oğuz” kelimesinin kaderinin “Türk” kelimesinin kaderiyle bir ortaklık gösterdiğini, nasıl Türk kelimesi zaman içinde “köylü” ve “kaba köylü” anlamında kullanılmaya başlanmışsa¹⁴ “Oğuz” kelimesinin önceleri olumlu, daha sonra da hem etnik sebeplerle, hem Oğuzların daha çok köylerde yaşamaları, idarî sınıfta yer alamamaları, göçebelik geleneğinden kolay kolay vazgeçememelerinin de tesiriyle - tabîî yerleşik medeniyetin üzerine geldikleri de unutulmamalıdır -, hem de bu olumsuz anlamın böyle bir kelimedenden çıkmasının çok kolay olması sebebiyle “aptal, anlaması kıt, bön” gibi olumsuz anlamlarda kullanılmaya başlandığını düşünebiliriz.

Kısaltmalar

Ba. = Barlık Yazıtı.

BK = Bilge Kağan Yazıtı.

D = Yazıtlarda her bir taşın doğu yüzü.

G = Yazıtlarda her bir taşın güney yüzü.

K = Yazıtlarda her bir taşın kuzey yüzü.

KT = Kül Tigin Yazıtı.

O = Ongin Yazıtı.

ŞU = Şine-Usu Yazıtı.

T = Tonyukuk Yazıtı.

fazlasının memlûklar gibi terbiye edilerek devlet hizmetine alınmalarını tavsiye ettiğini, ama bu tavsiyenin uygulamaya koyulmadığını ifade etmektedir. M. H. Yınanç ise Nizamü'l-Mülk'ün Türkmenleri imparatorluğun en fesatçı ve belâlı unsuru saydığını belirtmektedir (Sümer 1980: 109).

- ¹⁴ Türklerle ilgili olarak Mestî'nin “Destan-ı İnsan”ında şöyle bir dörtlük geçmektedir: *Kimi türk kim esnaf kimi hocadır / Kim kırkta sabi kim kırkta kocadır / Kimi alçak gönüllüdür yücedir / Kimi Nemrut gibi pek burnaz olur* (Dilçin 2000: 97). Dilçin dipnotta bu dörtlükteki *türk* kelimesinin “köylü” manasında kullanıldığını belirtmiştir. Kushner, 19. yüzyıla kadar Osmanlı metinlerinde Türk teriminin “cahil Anadolu (insanı) köylüsü” anlamıyla veya “Türkçe konuşan Osmanlı” ile “diğer dilleri konuşan Osmanlı”yı ayırt etmek için kullanıldığını ifade etmektedir (Kushner 1998: 10). Şemseddin Sâmî *Kâmûsu'l-A'lâm*'da Türklerin çok şöhretli ve eski olmalarından dolayı aslen Türk olmayan kavimlerin kendilerine Türk namını vermekle gurur duyduklarını, ama asıl Türk olan bazı akvamın bu ismi kabul etmeyip, hakaret saydıklarını belirtmektedir (Şemseddin Sâmî 1308: 1639).

Kaynakça

- Ağakay, Mehmet Ali (haz.) (1966). *Türkçe Sözlük*. 4. baskı. Denetleyip tamamlayanlar: Nurettin Artam, Hasan Eren ve Samim Sinanoğlu. Yardım eden: Ferit Devellioğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 247.
- Aksan, Doğan (1982). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. III. cilt. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 439/3.
- Aksoy, Ömer Asım (1959). *Hasan Aynî ve Nazm-ül-Cevahir*. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları: 12.
- Atalay, Besim (çev.) (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: T.D.K. C. II. 21.
- Atalay, Besim (çev.) (1985-1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi. I-III; Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks". IV*. 2. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 521-524.
- Atsız (1971). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nden Seçmeler. I*. İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları 1000 Temel Eser: 60.
- Azamat, Nihat (1992). *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman -F. Giese Neşri -*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları: 510, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları: 24.
- Bang, W. ve G. R. Rahmeti (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri neşriyatı.
- Baskakov, N. A. (1982). "K Etimologii oguz, oguz-kagan". *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1982/1, 88-90. Türkçe çevirisi: "Oguz, Oguz-Kagan Etimolojisi Üzerine." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXIV-XXV/1980-1986 (1986), 35-37.
- Bazin, L. (1953). "Notes sur les mots "Oguz" et "Türk"". *Oriens*, VI/2, 315-322.
- Berezin, İ. N. (1861). *İstoriya Mongoloö. Soçinenie Reşid-eddina*. St. Petersburg.
- Bernştam, A. N. (1940). "K. semantike termini ogul 'oğul' ". *Yazık i mişlenie*, IX.
- Beyreli, Latif (1988). "Lehçetü'l-Lugât." Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi. İstanbul.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (BL)* 1986). 20 cilt. İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet (haz.) (1931). *Abû-Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*. İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. baskı. İstanbul: Enderun Yayınları: 37.
- Clauson, Sir Gerard (Introduction and Indices) (1960). *Muhammad Mehdî Xân. Sanglax: A Persian Guide to the Turkish Language*. London.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Courteille, Pavet de (M DCCC LXX). *Dictionnaire Turk-Oriental: Destiné Principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Báber, D'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi*. Paris.
- Dağlı, Yücel ve Seyit Ali Kahraman (haz.) (2001). *Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini. 4. Kitap*. İstanbul: YKY.
- Dankoff, Robert (1991). *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahat-name = Evliya Çelebi Lûgati: Seyahat-name'deki Yabancı Kelimeler, Mahallî İfadeler*. Harvard University The Department of

- Near Eastern Languages and Civilizations Sources of Oriental Languages and Literatures 14, Turkish Sources XII.
- Denker, Arif Cemil ve Bülent Davran (1966). *Almanca-Türkçe Büyük Lûgat = Grosses deutsch-türkisches Wörterbuch*. 2. cilt. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Dındıc, Slavoljub ve ötekiler (haz.) (1997). *Türkçe-Sırpça Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 689, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları İki Dilli Sözlükler: 2.
- Dilçin, Dehri (2000). *Edebiyatımızda Atasözleri*. 1. 2. baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 751.
- Eren, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- Ergin, Muharrem (1963). *Dede Korkut Kitabı. II: İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 219.
- Erol, Aydı (1992). *Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız*. Genişletilmiş - geliştirilmiş 2. baskı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 124, Seri: 1, Sayı: A. 24.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş ikinci basım. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 532.
- Gökyay, Orhan Şaik (haz.) (1996). *Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: I. Kitap: İstanbul. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. İstanbul: YKY.
- Gökyay, Orhan Şaik (haz.) (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. 2. baskı. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3409, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 1219, Türk Dünyasından Seçmeler Dizisi: 9.
- Hamilton, James Russel (düzenleyen, çeviren ve yorumlayan) (1998). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 682.
- Hayat Büyük Türk Sözlüğü (Hayat)* (Tarihsiz). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Kadri, Hüseyin Kâzım (1928). *Türk Lûgati: Türk Dillerinin İhtikakı ve Edebî Lûgatleri*. 1. cilt. İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (1958). "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti": *Jean Deny Armağanı*. 121-133.
- Kafesoğlu, İbrahim (1989). *Türk Millî Kültürü*. Düzeltilmiş ve genişletilmiş 6. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları: 93.
- Kanar, Mehmet (1993). *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- Kahraman, Seyit Ali ve Yücel Dağlı (haz.) (1999). *Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: 3. Kitap. Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. İstanbul: YKY.
- Kaya, Hüsameddin (1992). *Çocuk İsimleri Ansiklopedisi*. İstanbul: Gonca Yayınevi.
- Kerestedjian, Bedros Effendi (1912). *Quelques Matériaux pour un Dictionnaire Étymologique de la Langue Turque*. Londres.
- Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Türkmen. Soçinennie Abu-l Gazi-hana Hivinskogo*. Moskva-Leningrad.
- Koşay, Hâmit ve Orhan Aydın (1952). *Anadilden Derlemeler. II*. Ankara: T.D.K. C. I. 19.

- Köprülü, Fuad (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. 7. baskı. Yay. Orhan F. Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: 118, İlmî Eserler: 11.
- Kunos, Ignaz (1902). *Šejc Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch: Verkürzte und mit Deutscher Übersetzung Versehene Ausgabe*. Budapest, 1902.
- Kurşun, Zekeriya ve ötekiler (haz.) (1999). *Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: 2. Kitap. Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*. İstanbul: YKY.
- Kushner, David (1998). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908*. Çev. Zeki Doğan. İstanbul: Fener Yayınları.
- Ligeti, Lodrig (1925). “‘Kırgız’ Kavim İsminin Menşe’i”. *Türkiyat Mecmuası*, I (1925), 235-249.
- Meninski, Francisci à Mesgnien (M DC LXXX). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae = Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. I. Viennae Austriae.
- Menzel, Th. (1993). “Gagauzlar.” *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. 4. cilt. İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları, 706-707.
- Meydan Larousse (ML)* (1969). 1-12. Ankara: Meydan Yayınevi.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (MEB) (1995-1996). 1-4. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: 2798, 2799, 2967, 3046, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 771, 772, 872, 929, Eğitim Dizisi: 1.
- Olca, Selâhattin (1995). *Erzurum Ağzı: İnceleme-Derleme-Sözlük*. 2. baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 581.
- Orkun, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 529.
- Ögel, Bahaeddin (1991). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. 4. baskı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sa. 42^c.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (haz.) (1996). *Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3. Ankara.
- Pais, D. (1971) “A Propos de l’etymologie de l’ethnique *Oğuz*”: *Studia Turcica*. Edidit L. Ligeti. Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII. Budapest: Akadémiai Kiadó. 361-373.
- Pelliot, Paul (1930). “Sur la legende d’Oguz-khan en ecriture ouigure”. *T’oung Pao*, XXVII, 247-358; Türkçe çevirisi: (1995) *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*. (çev.) Vedat Köken. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 619.
- Radloff, Wilhelm (1893). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I*. Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak. St. Petersburg.
- Rásonyi, László (1988). *Tarihte Türklük*. 2. baskı. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 83, Seri: III-Sayı: A 22.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII,1.

- Redhouse, Sir James W. (1978) *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*. İstanbul: Çağrı Yayınları: 7, Lûgatlar Dizisi: 3.
- Sağır, Mukim (1995). *Erzincan ve Yöresi Ağızları: İnceleme-Metinler-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 565.
- Sarı, Mevlût [1982]. *El-Mevârid. Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Sinor, D. (1950). "Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar". Çev. Ahmet Ateş. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/1-2, 1-14.
- Steingass, F. (1930) *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian Literature*. Second Impression. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- Sümer, Faruk (1980). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*. İlavelerle 3. baskı. İstanbul: Ana Yayınları: 1, Tarih dizisi: 1.
- Şemseddin Sâmî (1308). *Kâmûsü'l-A'lâm*. 3. cilt. İstanbul.
- Şemseddin Sâmî (1989) (*KT*). *Kâmûs-ı Türkî*. Önsöz: Mehmet Emin Açar. İstanbul: Enderun Yayınları: 31.
- Şimşek, Seyfettin (der.) (1958). *Mecaz ve Argo Lûgatçesi*. İstanbul: Okay Yayınları: 2-3.
- Şükûn, Ziya (1984). *Farsça-Türkçe Lûgat. Gencinei Güftar Ferhengi Ziya. 1-3*. İstanbul: M.E.B. Devlet Kitapları.
- Tekin, Talât (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 540.
- Tekin, Talât (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Divânı Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 541.
- Tekin, Talât (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 5.
- The Seyahatname of Evliya Çelebi (I. Kitap). Book One: Istanbul = Evliya Çelebi Seyahatnamesi. I. Kitap: İstanbul*. (1989) Part 1: Folios 1a-106a. Introduction: Fahir İz. Harvard University: Sources of Oriental Languages and Literatures II. Turkish Sources IX.
- Thomsen, Vilh. (1893-1896). "Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi. Notice Preliminaire": *Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark*, 1893, Copenhague, 1894. 285-299; "Inscriptions de l'Orkhon": *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, V, Helsingfors 1896. Türkçe Çevirisi: (1993) *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 595.
- Toparlı, Recep (haz.) (2000). *Ahmet Vefîk Paşa. Lehce-i Osmânî*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 743, Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi: 1, Eski Sözlükler Dizisi: 3.
- Tuğlacı, Pars (haz.) (1974). *Okyanus. 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*. 3. cilt. İstanbul: Pars Yayınları Sözlük Dizisi: 8.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (DS)* (1963-1982). I-XII. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Türkçe Sözlük (TS)* (1998). 1-2, 9. baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları Türkçe Sözlükler Dizisi: 1.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü (TTS)* (1963-1977). I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Vambéry, Herrman (1867). *Çagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der çagataischen Sprache*. Leipzig.
- Yalım, Özcan (1998). *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Zenker, Julius Theodor (1866). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch = Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*. I-II. Leipzig.